

Gelenekselden Moderniteye Axis Mundi'nin Dönüşümü

► Arařtırma makalesi / Research article

Vedia Derda TAŐAR

Dr.  gr. Üyesi, Samsun Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü / *Asst. Prof., Samsun University, Faculty of Architecture and Design, Department of Architecture* | ROR ID: [02brtc405](https://orcid.org/02brtc405) | Samsun, Türkiye
ORCID: [0000-0002-7416-2083](https://orcid.org/0000-0002-7416-2083) | vediadertasar@gmail.com

Atf: TaŐar, Vedia Derda. "Gelenekselden Moderniteye Axis Mundi'nin Dönüşümü". *Milel ve Nihal* 22/1 (2025), 41-53.

 z

Axis Mundi tarih boyunca farklı kültürlerde kentsel biçimleniŐin temelinde yer almıştır. Kentlerde sembolik bir odak olarak dini, politik ve ekonomik g c merkezi Axis Mundi ile tanımlanmıŐtır. Geleneksel kentlerde kutsal mekanlar, bazı anıtsal yapılar ve hatta kentsel sınırlar bu kavramla ilişkilendirilmiştir. Moderniteyle birlikte Axis Mundi'nin kent içerisinde izleri dönüşerek devam etmiştir. Bazı finans ve iŐ merkezleri, her kentte yer alan alışveriş merkezleri ya da meydanlar gibi çeşitli kamusal alanlar Axis Mundi'nin birer uzantısıdır. Bu  alıŐmada Axis Mundi kavramının kentsel bağlamda gelenekselden moderniteye dönüşümünü teorik ve mekansal örneklemlerle irdelenmektedir. Bu bağlamda öncelikle Axis Mundi'nin geleneksel kent mekansındaki belirleyiciliği incelenmektedir. İkinci kısımda ise moderniteyle deėiŐen sosyal ve siyasi dinamiklerin Axis Mundi'nin kentsel g r n rl ği üzerindeki etkisi ele alınmıŐtır. Sonuçta çalıŐmada tüm kentsel oluŐumlarda bir merkez arayıŐının olduğu ve Axis Mundi'nin bu amaçla farklı Şekillerde sembolize edildiği ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Axis Mundi, Geleneksel Kent, Kamusal Alan, Kent Merkezi, Kutsal, Modernite.

The Transformation of Axis Mundi from Tradition to Modernity

Cite as: TaŐar, Vedia Derda. "The Transformation of Axis Mundi from Tradition to Modernity". *Milel ve Nihal* 22/1 (2025), 41-53.

Abstract

Throughout history, the concept of Axis Mundi has occupied a central place in urban formations across different cultures. As a symbolic focus, it has been defined as the centre of religious and political power in cities. In traditional cities, sacred sites, some monumental buildings, and even urban boundaries were associated with this concept. With modernity, the traces of Axis Mundi in the city have continued to transform. Some financial and business centres, shopping malls in every city or various public spaces such as squares are extensions of Axis Mundi. This study examines the transformation of the Axis Mundi concept from traditional to modern forms in an urban context, drawing on both theoretical and spatial references. In this context, the determinacy of Axis Mundi in traditional urban space is examined first. In the second part, the impact of social and political dynamics that have transformed with modernity on the urban visibility of the Axis Mundi is investigated. Ultimately, the study reveals that there is a quest for a center in all urban formations and that the Axis Mundi is symbolized in various ways for this purpose.

Keywords: Axis Mundi, Traditional City, Public Space, City Centre, Sacred, Modernity.

Giriş

Axis Mundi tarih boyunca farklı kültür ve inançlarda önemli bir yer belirleme aracı olmuştur. Latince “dünyanın eksenini” anlamına gelen Axis Mundi, yeryüzünü kutsal dünyayla bağlayan bir merkezden geçen aks olarak pek çok toplum tarafından kabul edilmiştir. Eliade’ye göre kutsal uzamın keşfedilmesi varoluşsal bir değere sahiptir.¹ Bu aks kutsalın dünyevileştirilerek toplumsal aidiyetin oluşturulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bireyin dünya üzerinde konumunu belirlemede sembolik bir odak ve aynı zamanda dini, sosyal ve politik yaşamın nereye yönelmesi gerektiğini belirleyen bir mekansal yönelim aracı olarak da görülmüştür.²

Cooper, kozmik eksen olarak isimlendirdiği Axis Mundi’yi zamanın ve mekânın merkez noktası, varoluşun özü ve her şeyin etrafında döndüğü yer olarak tanımlar. Buna göre kutsal dağlar, kozmik ağaçlar hatta bazı çivi, anahtar veya çubuk gibi nesnelere Axis Mundi’yi temsil eder.³ Örneğin Fuji Dağı, Himalayalar ya da Olimpos, Axis Mundi ile ilişkilendirilmiş doğal unsurlardır. Eliade ise direk, merdiven, dağ, ağaç, sarmaşık gibi dikey yönelimli nesne ve varlıkların sembolik olarak Axis Mundi’yi oluşturabildiklerini ifade eder. Ona göre Axis Mundi “yer, gök ve alt bölgeler” olarak tanımladığı düzey farklılıklarını birbirine bağlayan bir eksen olarak kozmik, mitolojik ve mimari düzeyde bir merkezi noktayı sembolize etmektedir. Bu merkez, evrenin düzeniyle yeryüzünün kutsal olanla bağlantısını temsil eder. Kudüs örneğinde olduğu gibi kutsal bağlamı yüksek şehirler kozmik bir bağlantı noktası olarak görülerek dünyanın merkezi olarak kabul edilmiştir.⁴ Diğer şehirler bu merkezin referansında kutsal bir düzen içerisinde yapılandırılmışlardır. Bir başka ifadeyle bu merkezler ritüel ve ibadetlerin yöneldiği manevi odaklardır. Bu bağlamda Axis Mundi mekansal yönelimi belirleyerek toplumun evreni anlamlandırmasında oldukça önemli bir rol oynamaktadır.

Geleneksel kentlerde Axis Mundi’nin hem yerleşimin şekillenmesinde hem de toplumsal düzenin sağlanmasında oldukça etkili olduğu görülür. Burada Axis Mundi kentin dini ve kültürel odağını temsil eden bir yer belirleyici olarak karşımıza çıkar. Farklı kültür ve inançlarda kentin kurulumunda Axis Mundi eksenini kentin kurucusu, din adamları veya nüfuzlu aileler tarafından farklı tekniklerle tespit edildiği anlaşılır. Bu yer sıklıkla kentin merkezi olarak kabul edilerek tapınaklar, saraylar ve anıtlar gibi yapılarla forum ve büyük meydan gibi kamusal alanlar bu alanda yerleştirilmiştir. Böylelikle Axis Mundi ve kent merkezi ilişkisi anıtsal yapıyı çevreyle sembolize edilerek ön plana çıkarılır.

Axis Mundi, mekansal organizasyonun yanı sıra siyasi otoritenin de bir temsili olarak düşünülebilir. Örneğin birçok kültürde kutsal otorite ve mekansal merkez arasındaki ilişki metafizik alemle dünyevi alem arasında bir aracı, bir merkez olarak görülen tanrı-kral figürüyle inşa edilmiştir. Bu doğrultuda Gündüz’e göre dini geleneklerde öncelikle tanrısal varlıklar kral olarak nitelendirilirken bu ifade şekli sonrasında gücü elinde bulunduran dünyevi iktidarlar için ilahi alemden indirildiklerini belirtmek amacıyla kullanılmıştır.⁵ Buna göre siyasi ve dini bir lider olan tanrı-kral, tanrının yeryüzündeki temsilcisi ve dolayısıyla Axis

¹ M. Eliade, *Kutsal ve Kutsal-Dışı*, çev. A. Berkay (İstanbul: Alfa Yayınları, 2017), 22.

² L. E. Sullivan, “Axis Mundi”, *Encyclopedia of Religion*, ed. L. Jones (USA: Thomson Gale: 2005), 712-713.

³ J. C. Cooper, “Axis Mundi”, *An Illustrated Encyclopedia of Traditional Symbols*, Thames and Hudon Ltd., 1987, 16, <https://archive.org/details/B-001-014-059/page/n17/mode/2up?q=%22axis+mundi%22>, erişim: 10.02.2025.

⁴ Eliade, *Kutsal ve Kutsal-Dışı*, 35-38.

⁵ Ş. Gündüz, *Güç, İktidar ve Kutsal, tanrı-kral’dan tanrı-insan’a* (İstanbul: Hikav Yayınları, 2020), 55.

Mundi'nin kendisi olarak kabul edilmektedir. Bu anlayışa göre yönetim ve idari yapılar kutsal merkezin yakınında yerleştirilmiştir. Yine iktidarlarca bazı törenler kutsal merkezde gerçekleştirilerek Axis Mundi'nin mekansal karşılığıyla bağ kurulmuştur. Örneğin Asur ve Babil imparatorlukları döneminden itibaren kuzey Mezopotamya'daki yıldız gezegen kültünün önemli bir merkezi olan ve adeta Harran şehri ile özdeşleşen ay tanrısı Sin tapınağı E-hul-hul, kralların göreve başlama törenlerinin yapıldığı bir merkez olarak öne çıkmıştır.⁶ Yine antik Mısır'da Nil Nehri'nin taşkını ikiz tanrıların belirgin bir Axis Mundi'yi destelemek üzere lotus çiçeğini ve papirüs saplarını tuttuğu betimlemede firavunun mühürü Axis Mundi'nin üzerinde yerleştirilmiştir.⁷ Firavun'un bu eylemi mekânın kutsal bağının güçlendirilmesi ve ilahıyla iletişimin temsilini sağlamaktadır. Anlaşılabacağı üzere Axis Mundi dini ritüeller, iktidar ilişkileri ve mekansal düzen bağlarının çıktığı bir düzlem sembolize etmektedir.

Axis Mundi'nin modernite sürecinde de kentsel biçimlenişte etkisini sürdürdüğü görülmektedir. Özellikle modern kent pratiklerinde kentsel düzeni temsil eden bir merkezin olduğu çok sayıda örneğe rastlanmaktadır. Örneğin, Haussmann'ın Paris planında yer alan geniş cadde ve bulvarlar, belediye binaları, müzeler ve tiyatrolar gibi kamusal yapılarla çevrili meydanlara bağlanacak şekilde kurgulanmıştır.⁸ Bununla Hausmann, bir anlamda otorite ve kentsel düzen arasındaki ilişkiyi bu çok sayıdaki merkezle sembolize etmiştir. Özellikle sanayi devrimi sonrasında Avrupa kentlerinin iyileştirilmesine yönelik ön görülen kent düzenlerinde ise kent merkezinin vurgulandığı çok sayıda örnek karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri de Ebenezer Howard'ın Bahçe Kent⁹ tasarımı olup dairesel yerleşim planının tam merkezinde bir park ve meydan bulunmaktadır. Aslında kullanıcıların kamusal alanlara eşit erişimini temin etmeye yönelik geliştirilen bu tasarımda yerleşimin merkezi ve etrafındaki kamusal alanlarla merkez vurgusu güçlendirilmiştir. Diğer taraftan modern kentlerde kapitalizm ve sekülerleşmenin etkisiyle finans, medya ve tüketim ilişkileri etrafında şekillenen yeni kentsel merkezler tanımlanmaktadır. Bunlar genellikle sermaye ve piyasa akışının düzenlendiği finans ve iş merkezleri, siyasi söylem ve politikalarla ilişkilendirilmiş kamusal alanlar olabildiği gibi tüketim ve medyanın odağındaki alışveriş merkezi gibi yapılar da olabilmektedir.

Axis Mundi'nin gelenekselden moderniteye kentlerdeki mekansal, sosyolojik ve kültürel yansımaları bağlamında öncelikle Axis Mundi kavramının geleneksel kent mekânında anlamlandırılması ve bunun tezahürleri üzerinde durmak gerekir. Modern kentlerde Axis Mundi'nin dönüşümü ve bunun mekansal ve toplumsal sonuçlarının irdelenmesi de önem arz etmektedir. Bu çerçevede öncelikle geleneksel kent mekânı bağlamında Axis Mundi üzerinde durulacaktır.

1. Axis Mundi ve Geleneksel Kent Mekânı

Geleneksel kentlerde Axis Mundi yerleşimin kutsal, politik ve mekansal organizasyonun merkezini oluşturan önemli bir kavram olarak yerleşimin manevi olarak temsil edileceği

⁶ Ş. Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında* (İstanbul: Hikav Yayınları, 2018), 215.

⁷ J. A. McDonald, "Influences of Egyptian Lotus Symbolism and Ritualistic Practices on Sacral Tree Worship in the Fertile Crescent from 1500 BCE to 200 CE", *Religions* 9/9 (2018), 256. <https://doi.org/10.3390/rel9090256>, 11.

⁸ Haumann Paris planı için bk. M. Carmona, *Paris'in Kentsel Dönüşümü, Haussmann Uygulamaları*, çev. M. A. Erginöz (İstanbul: Fayard Yayınevi, 2004).

⁹ Bahçe Kent için bk. E. Howard, *Yarının Bahçe Kentleri*, çev. V. Atmaca (İstanbul: Daimon Yayınları, 2019).

kutsal bir düzlemi tanımlamaktadır. Bu düzlemin görünürlüğü genellikle sembolik olarak anıt ve ibadet alanları ile kentsel tasarımda öne çıkarılmıştır. Örneğin Eridu ve Nippur gibi Sümer kentlerdeki zigguratlar yerleşimin merkezinde yer almışlardır. Kentin ilk kurulumundan itibaren merkezdeki tapınak mekânı korunmuş ve süreç içerisinde tapınaklar burada üst üste inşa edilerek böylece kuleyi andıran yüksek dini anıtlar ortaya çıkarılmıştır.¹⁰ Bir anlamda ziggurat, yerleşimde Axis Mundi'ye yönelik teolojik ve mitolojik bir bağlamı sembolize etmektedir. Zaten Axis Mundi üzerindeki yapılar sadece ibadet yerleri değil, aynı zamanda gök ile yer arasındaki kozmik bağın temsil edildiği odaklar olarak kentin fiziksel ve ruhani merkezleridir. Hatta bazı yerleşimlerin sınırları bu merkez referansı ile belirlenen kutsal bir koruma alanına sahiptir.¹¹

Geleneksel kentlerde Axis Mundi bir eksen olarak yerleşim planlarının belirlenmesinde çok önemlidir. Bu yerler kutsal ve dünyevi arasında geçişin sağlandığı önemli akslar olarak kabul edilerek yerleşimlerin düzeninde ve yönelimlerinde etkili olmaktadır. Eliade bazı köylerin kurulma pratiklerinde dik olarak kesişen iki yolla oluşan bir kavşak noktası arandığını ve burasının boş bir meydan olarak bırakılıp çevresindeki dört uzam ekseninde yerleşimlerin konumlandırıldıklarını ifade etmektedir.¹² Bu konuda antik Roma kentleri önemli birer örnektir. Roma'nın kuruluş hikayesinde kurucusu Romulus şehrin merkezini belirleyebilmek amacıyla bir çukur kazmış ve burayı Latince dünya anlamına gelen "mundus" olarak adlandırmıştır. Sembolik olarak *mundus* aslında bir kurban çukurudur ve içerisinde farklı yerlerden getirilmiş topraklar ve meyveler bırakılarak üzeri bir taşla örtülmüştür.¹³ Bu sembolik yerleşim şekli sonrasında Roma kentlerinin doğu batı (Decumanus) ve kuzey güney (Cardo) eksensli iki ana yol kesişimindeki bir kutsal merkeze göre düzenlenmelerinde belirleyici olmuştur. Pompei'de ana yolların kesişiminde bir forum ve buraya yakın olacak şekilde Jüpiter ve Apollon tapınakları tasarlanmıştır. Paestum'da (Poseidonia) ise yine tapınakların hepsi yerleşimin merkezindeki kuzey güney aksı üzerinde dizilmişlerdir.¹⁴ Böylelikle merkez şehrin ana meydanı veya forum olarak adlandırılan kamusal kullanıma dayalı bir kentsel alanla vurgulanmıştır. İbadet yapıları ve diğer kamusal yapılar da merkez sembolünü güçlendirecek alanı çevrelemektedir.

Merkez vurgusu pek çok İslam şehrinde de karşımıza çıkan bir durumdur. Basra, Kûfe ve Fustat'tan verdiği örneklerde Grabar şehirlerin merkezi bir noktasında bir forumun yer aldığını ve bunun mescit olarak adlandırıldığını ifade etmektedir.¹⁵ Özellikle bu konuda 762'de el-Mansur tarafından inşa ettirilen Bağdat'ın şehir tasarımı çok dikkat çekicidir. Tam bir daire biçimindeki şehirde yerleşimi çevreleyen surlarda dik kesen iki ana doğrultudaki yolların geçeceği şekilde kılar açılmıştır. Tam merkezde ibadethane ve saray bulunmaktadır.¹⁶

¹⁰ C. Gates, *Antik Kentler, Antik Yakınoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi*, çev. B. Cezar (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019), 70.

¹¹ L. Mumford, *Tarih Boyunca Kent Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, çev. G. Koca, T. Tosun (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007), 33.

¹² Eliade, *Kutsal ve Kutsal-Dışı*, 43.

¹³ W. Müller, *Die heilige Stadt, Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und die Mythe vom Weltnabel* (Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH, 1961), 22-23.

¹⁴ Gates, *Antik Kentler, Antik Yakınoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi*, 412-413.

¹⁵ O. Grabar, *İslam Sanatı ve Ötesi, İslam Sanatı Çalışmalarının İnşası III*, çev. D. Karakaya (İstanbul: Albaraka Yayınları, 2024), 157.

¹⁶ H. Sterlin, *İmanın ve İktidarın Hizmetinde İslam Mimarisi*, çev. A. Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 37.

Bu haliyle yerleşim organik şekilde gelişmesine alışkın olduğumuz İslam şehirlerinin aksine katı geometri kullanarak merkezi yapay olarak vurgulamıştır¹⁷. Merkezi oluşturan mescit ve sarayla bir bakıma kutsal ve iktidar ilişkileri bir merkezde toplanarak burası somutlaştırılmıştır.

Axis Mundi'nin geleneksel kentlerdeki merkezi niteliği yerleşimlerin temsil edildiği haritalarda da görülebilmektedir. Bu bağlamda Kudüs'ün Hıristiyan teolojisindeki merkezi önemine işaret edecek şekilde dünyanın merkezinde yer aldığı çok sayıda harita bulunmaktadır. 13. yüzyılda Dominiken rahibi Burchardus de Monte Sion'un kutsal topraklara ve orta doğuya yaptığı seyahatlerinden hareketle hazırlanan Filistin haritası¹⁸ veya 15. yüzyılda Venedikli coğrafyacı Giovanni Leardo'un doğuyu üst tarafta gösterdiği haritaları bu konuda bazı önemli örneklerdir.¹⁹ Haritalardaki kutsal merkezler kent düzeninde olduğu gibi sembolik şekilde ifade edilmiştir. Örneğin Müller dini merkezleri kartografik olarak ortaya koyduğu çalışmasında Robert von Bello'nun Hereford haritasında (13. yy.) Kudüs'ün tam olarak Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının merkezinde dört parçalı bir daire tarafından sembolize edilerek gösterildiğini ifade etmektedir.²⁰ Bu ifade şekli kartografik bir ifadeyle birbirini dik kesen iki caddeyi ve etrafındaki dairesel şekilde belirlenen koruma sınırını göstermesiyle Roma kentlerinde olduğu gibi merkez etrafında gelişen kentsel düzene atıfta bulunmaktadır. Başka bir örnekte 18. yüzyılda Seutter tarafından hazırlanan Kudüs haritasında şehrin bulunduğu bölgenin karakteri ile uyumlayan aşırı şekilde düzenli şehir planında görülmektedir.²¹ Genellikle eski kentlerde görülen organik yapılanmanın yerine bu haritada Kudüs, Yunan ve Roma kentlerinde olduğu gibi ızgara bir düzenle ifade edilmiştir. Bu anlatım biçimi mekânın sembolik değerinin harita üzerinde fiziksel olarak nasıl taşındığını göstermesi açısından önemlidir. Kudüs'ün merkez referansı dört parçalı daire ile birbirini dik kesen ve muazzam bölünmüş bir plan sistemiyle vurgulanmıştır. Bir yönüyle kent içinde bulunduğu coğrafya, kültür düzlemi ve politik tüm bağlamları dışında bir değerle kartografik olarak ifade edilmiştir.

Kudüs'ün dışında İskenderiye'nin merkezde olduğu Beatus haritası²² veya Fuji dağının etrafında hac merkezlerini gösteren haritalar da mevcuttur. Bu örneklerden dünyanın haritalanmasında merkezin kutsal bir odak olarak işaretlendiği ve bu odağın belirlenmesinde dinsel, kültürel ve politik etmenlerin rol oynadığı anlaşılabilir. Diğer taraftan kutsal merkezin dinamik bir doğası olduğu da ortaya çıkmaktadır. Zaman içerisinde yeni kutsal mekanların inşa edilmesi aynı zamanda mevcut merkezin dönüşmesinde aracı olmaktadır.²³

Diğer taraftan kentlerdeki merkez vurgusu sadece mimari ve mekansal düzenlemeyi değil, bu yerin siyasi ve toplumsal organizasyonunu da belirlemektedir. Bu konuda Eck, Singer ve

¹⁷ Şam, Fez ve Buhara; topografyaya uyumlu sokak dokusu ve cami, çarşı, hamam gibi kamusal yapılar etrafında gelişen mahalleleriyle organik olarak şekillenmiş İslam şehirlerinin başlıca örneklerindedir.

¹⁸ L. C. Brandis De Schass, S. Burchardus De Monte. *Palestine*. Lubeck: Lucas Brandis de Schass, 1475. Map. <https://www.loc.gov/item/2021668403/>, erişim: 13.03.2025.

¹⁹ L. Giovanni, *Mappamundi*. [Anonim:1453, 1452] Map. <https://www.loc.gov/item/2021668432/>, erişim: 12.01.2025.

²⁰ Müller, *Die heilige Stadt, Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und die Mythe vom Weltnabel*, 54.

²¹ M. Seutter, C. Van Adrichem. *Jerusalem, cum suburbiis, prout tempore Christi floruit, accurate notatis omnibus insignibus et praecipue iis locis*. [Augustanum: Matthaeum Seutter, 1730] Map. <https://www.loc.gov/item/2010587005/>, erişim: 10.02.2025.

²² S. Garfield, *Harita Üzerine*, çev. B. E. Alkan (İstanbul: Domingo, 2020), 52-53.

²³ M. Eliade, *İmgeler ve Simgeler*, çev. M. A. Kılıçbay (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018), 63-64.

Robert Redfield'in, bazı şehirleri "ortogonetik"²⁴ olarak tanımladığını bunların kültürel ve dini merkezler olarak işlev gördüğünü aktarmaktadır. Kültürel ve dini anlamda simgesel odaklar toplumsal kimliğin şekillenmesinde de etkili olmaktadır. Roma'nın batı dünyasında kutsal merkezi olması ya da Banaras'ın Hindu Hac merkezi olarak kabul edilmesi böylesi bir yaklaşımın sonucudur.²⁵

Pekin'deki imparatorluk merkezinde olduğu gibi Axis Mundi olarak görülen mekânlar dini ve siyasi gücün birleştiği merkezlerdir. Burada dini otorite ve yönetim arasında kurulan ilişki dikkat çekmektedir. Bu bağlamda yöneticiler kutsal kentlerin organizasyonda Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olarak, evrensel düzenin somut temsili olan bir mekânsal merkezi yönetmek sorumluluğunda görülmüştür. Tapınakların ve sarayların merkezi konumu kralın yönetimini kutsallaştırmak amacını taşımaktadır.

2. Modern Kent ve Axis Mundi'nin Dönüşümü

Endüstri devrimiyle birlikte kentlerde teknoloji odaklı sosyal ve fiziksel çok sayıda değişikliğin meydana geldiği görülmektedir. Modern kent olarak isimlendirilen bu kentler geleneksel kentlerle ortak kültürel ve tarihi mirasa sahip olsalar da gerek kent mekânı gerekse de kentin algılanışı bakımından farklılıklara sahiptir. Örneğin geleneksel toplumlarda toplumsal düzenin kaynağı olan dinin yerine modern toplumlarda rasyonaliteye dayalı bilim ve hukuk sistemi geçirilmiştir. Böylece kentler seküler yönetimin merkezde olduğu, verimlilik ve bilgi odaklı merkezler şeklinde dönüştürülmüştür.

Bu bağlamda Axis Mundi kavramı da modern kentsel düzlemde çeşitli dönüşümler geçirmiş ve farklı şekillerde değiştirilmiştir. Bu dönüşüm süresini anlamak üzere öncelikle modern kentlerin dinamiklerini irdelemekte fayda vardır. Lynch, 1960'larda kent algısı üzerine yaptığı kullanıcı odaklı çalışmalarda kenti yollar, sınırlar, bölgeler, odak noktaları ve simgesel yapılar olarak kategorilere ayırmıştır.²⁶ Buna göre bir kenti, ulaşım ağları, finans ve ticaret merkezleri gibi bölgelerle, plazalar, alışveriş merkezleri veya medya mekanları gibi kamusal ve özellikle dikey strüktüre sahip simgesel alanlar tanımlamaktadır. Aynı tanımlama kriterleri geleneksel kentlere uyarlandığında geleneksel kentlerin dini referans ve bağlamları ile bu unsurları karşıladıklarını görebilmekteyiz. Örneğin geleneksel kentlerde hac ve ticaret yolları, kutsal alanın sur ile tanımlandığı savunma sınırları ve bölgeleri, kentin odağını oluşturan kutsal tek bir merkez ve burada yer alan dini kompleksler simgesel yapı ve alanları karşılamaktadır. Anlaşılabacağı üzere modern ve geleneksel kentler arasındaki ilişki düzleminde kentsel mekânın algısı konusunda pek çok ortaklık bulunmaktadır.

Ancak moderniteyle birlikte kentlerde yaşanan sekülerleşme süreciyle dini bağlantıların azalan önemi ve kent içerisindeki görünürlükleri Axis Mundi algısını da dönüştürmüştür. Toplumsal yaşamda dini pratiklerin ve ritüellerin kamusal alandaki görünürlüklerinin azalmasıyla geleneksel kentlerde kutsal ile özdeşleşen merkez yerine modern kentlerde seküler meydanlar yeni kamusal alanlar olarak karşımıza çıkmıştır. Kente dair mekânın sekülerleşmesi 19. yüzyılda Fransa'da yaşandığı gibi kimi zaman o kadar çarpıcı olmuştur ki kutsal bir merkezin yeniden oluşturulmasına yönelik bir çaba oluşmuştur. Zira Katolik

²⁴ Ortogonetik şehir belirli bir medeniyetin kültürel ve dini merkezini tanımlamaktadır. Örneğin Banaras, Hindu hac merkeziyken Kyoto ise Budist ve Şinto kutsal merkezidir.

²⁵ L. D. Eck, "The City As A Sacred Center." *The City As a Sacred Center, Essays On Six Asian Contexts* içinde, ed. B. Smith ve H. B. Reynolds (Netherlands: E. J. BRILL., 1987), 2-3.

²⁶ K. Lynch, *Kent İmgesi*, çev. İ. Başaran (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 52,53.

Kilisesi sekülerleşen Fransa'ya karşı dini geçmişini hatırlatacak bir kutsal merkez arayışına girmiştir. Bunun üzerine yapımına karar verilen Sacré-Coeur Bazilikasının inşası için üzerinde Aziz Denis adına küçük bir şapelin olduğu Montmare Tepesi bizzat kilise tarafından seçilmiştir.²⁷ Bazilika kuzey güney aksı boyunca planlanmış ve bu yönelim sayesinde günümüzde dahi kentin her yerinden görülebilecek şekilde konumlandırılmıştır. Yapı, Katolik Kilisesi'nin modern Fransa'ya karşı politik ve karşıt dini hareketi olarak kentte mekansal ve ideolojik bir organizasyon merkezi görevini taşımaktadır. Kilise inşa edildiği yerin tarihsel arka planı ve kültürel mirasla güçlü bir bağlantı kurarak kutsal bağı vurgulamaktadır. Aynı zamanda Sacré-Coeur, yalnızca bir ibadet mekânı değil, toplumsal kimliğin dini bağlantıları kullanılarak yeniden inşa edildiği politik bir alan olarak görülmüştür.

Kentsel mekânda kutsal Axis Mundi'nin yeniden üretilmesine dair bir başka örnek de inşası 18. yüzyılda başlayan ve ancak 2016 yılında kullanıma açılan Polonyada'ki İlahi Takdir Kilisesi'dir (Temple of Divine Providence). Uzun süren inşa süreci hem mimari tasarımının hem de yer seçimini de etkilemiştir. Ancak sonuçta anıtsal ölçekte tasarlanan yapı çevresindeki II. John Paul ve Primat Wyszyński Müzesi ve Büyük Polonyalılar Pantheon'uyla yalnızca bir ibadet mekanını değil aynı zamanda kutsal bir merkezi simgelemektedir.²⁸

Sekülerleşmenin kentsel bağlamdaki bir başka etkisi de kentsel mekâna dair bilginin hazırlanması, derlenmesi ve aktarılmasında görülen sıradanlaşmadır. Bu konuda Nora daha önce din adamları ve yöneticiler gibi sınırlı bir kesim tarafından arşivlenen mekân bilgisinin süreç içerisinde pek çok kişi tarafından yapılabildiğini ifade etmektedir. Bu durum kentte neredeyse her şeyin kayıt altına alınmasına neden olmuştur.²⁹ Axis Mundi bağlamında düşünüldüğünde ise kutsal merkezi belirleme yetkisinin daha önceleri sadece din adamları ve bazı yöneticilerde iken bu mekânların, toplumsal hafızanın somutlaştığı ve devam ettirildiği alanlar olduğu açıktır. Günümüzde ise ileri teknolojik gelişmeler tanrısal otoriteyi temsil eden Axis Mundi yerine veri kontrolünde modern bir eksen üretildiğini ortaya koymaktadır. Ström, Google Maps'in Axis Mundi'sinin yerini sorguladığı çalışmasında, merkezin veriler ve geri bildirimlerle sürekli olarak yer değiştirme esnekliğine sahip olduğunu açığa çıkarmıştır.³⁰ Bu bağlamda modern kentlerde tek bir merkezden ve toplumsal net bir hafızadan söz edebilmek zorlayıcıdır. Mekâna dair bilginin teknoloji ile daha erişilebilir olması beraberinde mekân karar vericilerinin sayısını arttırmıştır. Dini ritüel ve pratiklerin kent içerisinde görünürlüklerini yitirmesi bunların farklı şekillerde kentsel mekâna yansımalarını da beraberinde getirmiştir. Örneğin Noel ve Paskalya gibi dini bayramlar özellikle medya aracılığıyla ticari birer metaya dönüştürülmüştür. Böylelikle toplumsal hafıza sermaye ve piyasa bağlamlarında şekillenen sembolik kutsal mekanlar ve ritüellerle doldurulmaktadır.

İkinci olarak modernizmin en önemli aktivatörü olan kapitalizmin kent üzerindeki etkileri Axis Mundi'yi üretim ve tüketim ilişkileri doğrultusunda dönüştürmüştür.

²⁷ Raymond, A. J., *Restoring a Sacred Center: Pilgrimage, Politics, and the Sacré-Coeur*, s.102., <https://www.jstor.org/stable/41298987>, erişim: 12.02.2025.

²⁸ "The Temple of Divine Providence: a commitment fulfilled", <https://polishhistory.pl/the-temple-of-divine-providence-a-commitment-fulfilled>, erişim: 15.06.2025.

²⁹ P. Nora, *Hafıza Mekanları*, çev. M. E. Özcan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022), 30.

³⁰ T. E. Ström, "Journey to the Centre of the World: Google Maps and the Abstraction of Cybernetic Capitalism." *Cultural Geographies* 27/4 (October 2020), <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26979457>, erişim: 03.02.2025, 566.

Geleneksel kentlerde kutsal mekanların temsil edildiği dini merkez ve yapıların yerini modern ikonlar almıştır. Modern kentler medya, finans veya tüketim kültürü odaklı simgesel yapıların olduğu Axis Mundi'lere sahiptirler. Örneğin Dubai'de Burj Khalifa finans kapitali anıtını, Amerika'da Apple Park teknoloji ve yenilik merkezini veya Times Square medya ve reklam sektörünün görünür odağını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda Lefebvre, kapitalizmin kentlerde seküler ve teknolojik-ekonomik güçlerin yansıması olan “görselleştirici” mekanlar ürettiğini ifade etmektedir. Ona göre kapitalist dünya kenti gökdelenler çağıdır. Gökdelenlerin dikeyliği ve yüksekliği sembolik otoritenin gücünü yansıtmaktadır.³¹ Bu açıdan gökdelenler sembolik olarak politik, ekonomik ve siyasi açıdan kapitalist kültürü temsil eden yapılardır. Göğe doğru yükselen yapısıysa geleneksel kent silüetindeki kutsal merkezlerde yer alan zigguratları çağrıştırmaktadır. Benzer şekilde bu yapılar kentin kimliğini oluşturarak fiziksel ve zihinsel haritalarının merkezinde yer alır. Bu haliyle modern şehir silüetinde ekonomik gücü ve dolayısıyla seküler mimariyi karakterize etmektedir. Buralar geleneksel kent merkezlerinde olduğu gibi dikey mimari bir formlarıyla kentsel odak noktaları olarak sembolik bir değere sahiptirler. Koolhaas'a göre modern kentlerin gökdelen formu piramitler, tapınaklar ve katedraller gibi geleneksel dini yapılar yerine dikey hiyerarşiyi sürdüren yeni kentsel ikonlardır.³² Bir anlamda daha önce zigguratlar örneğinde olduğu gibi kutsal bağlamla sağlanan dikey eksen günümüzde bu şekilde sembolize edilmektedir.

Kapitalizmin simgesel merkezlerinden biri de alışveriş merkezleridir. Buralar modern kentlerde insanların en fazla toplandığı, sosyalleştiği ve zaman geçirdiği alanlar olarak toplumsal yaşamın merkezinde yer almaktadır. Bir anlamda geleneksel kentlerde kutsal mekanların üstlendiği toplumsal odak olma rolünü bu yeni seküler tüketim merkezleri almıştır. Bauman, alışveriş merkezlerinin mimarisinin dışarıdan gelecek her türlü müdahaleyi kesecek ve kullanıcılarını yalnızca tüketime yönlerecek şekilde steril olduğunu açıklamaktadır.³³ Gerçekten de alışveriş merkezleri sadece ticaretin gerçekleştiği yerler değildir. Tüketim alışkanlıklarının adeta birer ritüel şeklinde sürdürülmesine imkân veren mekanlardır. Bu mekanlarda küresel dünyadan gelen bilgi her daim doğrudan vitrin konseptlerine yansıtılmaktadır. Hafta sonu alışverişi, sezon indirimleri, özel günlerde hediye alma gibi standartlaşmış bazı tüketim ritüelleri, lüks markaların tüketim ikonu tasvirleri buraya farklı şekilde bir sıra dışı anlam yüklenildiğini açığa çıkarmaktadır. Bu bağlamda alışveriş merkezlerinden modernitenin sıra dışı/kutsal mekanları, bir bakıma modern tüketim mabetleri olarak bahsetmek şaşırtıcı olmayacaktır. Bu mekanlar adeta kutsal bir çekim merkezi olarak küresel tüketim ritüellerinin odağında yer almaktadırlar. Benzer şekilde Times Square, dev reklam panoları ile döşenmiş modern kentin eğlence kültürünü ve ticaret endüstrilerinin keşişimini temsil eden kamusal bir odak olarak dikkati çeker. Çoğu zaman “dünyanın kavşağı” olarak anılması, ismindeki meydan ibaresine rağmen bu yerin aslında bir geçiş güzergahı olmasındandır. Kalabalık turist gruplarının New York ziyaretlerinde yapılacaklar listesinde ritüelistik şekilde ilk sıralarda burada fotoğraf çekilmesinin ve paylaşımının yer alması şaşırtıcı değildir. Bu konuda Urry, “turist bakışı” ifadesiyle görülecek yerlerin ve yapılacak şeylerin tespit edilip işaretlendiğine yönelik tespitiyle dikkat çekmiştir.³⁴

³¹ H. Lefebvre, *Mekanın Üretimi*, çev. I. Ergüden (İstanbul: Sel Yayıncılık, 2014), 122.

³² R. Koolhaas, *Delirious New York, A Retroactive Manifesto for Manhattan* (New York: The Monacelli Press, 1978).

³³ Z. Bauman, *Akışkan Modernite*, çev. S. O. Çavuş (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2017), 152.

³⁴ J. Urry, *Mekanları Tüketmek*, çev. R. G. Ögdül (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999), 190.

Pek çok ibadet yapısı da turist ziyaretlerinin gerçekleştiği ekonomik ve kültürel tüketim alanına dönüşmüştür. Geçmişte dini, kültürel ve sembolik birer merkez olma ilişkilerini yitirmişlerdir. Dahası modern kentlerde odaklar kalıcı, tarihsel süreklilik taşıyan kutsal mekanlar yerine tarihsel bağ kurulamayan ve süreç içerisinde odak niteliğine karar verilen yapılar ve mekanlardan oluşmaktadır. Bir anlamda modernite küreselleşmeyle birlikte anlam değeri olan ancak geçici olan merkezler inşa etmektedir. Örneğin havaalanları küresel dünyanın hareket ve bağlantı ekseniyken kültürel ve ekonomik olarak ulusal sınırları aşan merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda kimsenin aidiyet kuramadığı geçici ve anonim mekanlardır.

Böylelikle modern dönem kent yapılanmasında tek bir büyük kutsal merkez yerine seküler ve parçalanmış bir Axis Mundi algısı ağır basmaktadır. Sosyal, siyasal ve ekonomik etkenler doğrultusunda üretilen merkezlerde zaman zaman tarihsel ve kültürel bağlamın da dikkate alındığı görülmektedir. Şangay'daki "Bir Şehir, Dokuz Kasaba" projesinde Viktorya dönemi Londra'sı, İskandinav, Hollanda ve Alman kasabası temalı kasabalar batı şehir planlama ve mimarlık deneyiminin farklı bir coğrafyada yeniden nasıl üretilebileceğini gösteren bir örnektir.³⁵ Diğer taraftan geleneksel kentleri taklit eden bazı yerleşimler de bulunmaktadır. Hindistan'da inşa edilen ve merkezinde kentin ruhsal merkezi Matrimandir olan Auroville deneysel bir yerleşim alanı olarak bunlardan biridir.³⁶ Bu merkezin, dini bir referansı olmadığı sadece birleştirici bir gücü temsil ettiği ifade edilmektedir.³⁷ Yerleşimin sembolik odağı olarak Matrimandir, Axis Mundi'nin modern bir yorumu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Görüldüğü üzere modern kentlerde Axis Mundi dini ritüellerin kamusal görünürlüğünün azalması, teknolojinin kentsel algıyı dönüştürmesi ve kapitalist üretim-tüketim ilişkilerinin belirleyici rol oynamasından kaynaklı seküler, parçalı ve çok işlevli merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır. Artık kutsal, sabit ve kolektif olarak paylaşılan bir merkez değil sermaye, medya ve piyasa hareketlerinin belirlediği kentsel mekânlarda temsil edilmektedir.

Sonuç

Axis Mundi geleneksel ve modern kentlerde kentsel düzeni etkileyen önemli bir faktör olarak varlığını sürdürmüştür. Geleneksel kentlerde Axis Mundi kutsal ve dünyevi olanı birbirine bağlamanın aracı olarak görülmüş ve bu bağlamda kentlerde dini ve politik güç merkezi olarak yerleşime şekil vermiştir. Aynı zamanda dini ritüellerin güzergahların belirlenmesinde ve yön tayinin yapılmasında önemli bir yol gösterici olarak görülmüştür. Pek çok geleneksel kent kurulum pratiğinde kurucu Tanrı-kral figürü Axis Mundi'yi işaret eden sembolik bir yeri belirlemiştir. Dolayısıyla geleneksel kentlerde Axis Mundi doğrudan kutsal bağlantılara referans veren simgesel bir mekanla ilişkilendirilmiştir. Moderniteyle birlikteyse modern kentler genellikle daha önce sahip oldukları dini ve kozmik bağlamlarından koparıldıkları bir sekülerleşme süreci içerisine girmişlerdir. Bu bağlamda dini hayat gündelik yaşam pratiklerinde daha az görünür hale gelmiş ve genellikle ibadet yapılarıyla sınırlandırılmıştır.

³⁵ R. Wakeman, *Ütopya'yı Hayata Geçirmek, Yeni Şehir Hareketinin Düşünsel Tarihi*, çev. Ü. H. Yolsal (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019), 277-278.

³⁶ Auroville, The City of Dawn, <https://auroville.org/> (erişim: 13.03.2025).

³⁷ The Mother on Matrimandir and Religions, <https://auroville.org/page/the-mother-on-matrimandir-and-religions> (erişim 13.05.2025).

Gelenekselden moderniteye Axis Mundi'nin dönüşümü, kentsel mekânda sadece fiziksel bir değişimi değil aynı zamanda kutsal ve dünyevi algılarımızın da farklılaştığını ortaya koymaktadır.

Kapitalizmin mekânın değerini bir tüketim nesnesine indirgişmiş olması kentlerin geleneksel anlamda kutsal bağlantısını zayıflatmıştır. Günümüzde bazı hac mekanlarının dini bağlamından ziyade turistik bir güzergâh olarak görülmesi veya tapınak yapılarının turizm amacına hizmet etmesi mekânın nasıl tüketilebildiğini gösteren örneklerdir. Bu yerler moderniteyle birlikte medya, reklam ve tüketim kültürünün yönlendirmesiyle aynı kent içinde birden fazla mekânda ortaya çıkabilen çoğul odakları işaret edebilmektedir.

Hatta Sacré-Coeur Bazilikası örneğinde olduğu gibi kutsal bağlamıyla bir mekânın baştan üretilmesi ve bu kutsal değerın günümüzde dahi marka olarak kentin pazarlanmasında kullanılması mümkündür. Üstelik bu yer yerel olmasının yanında küresel boyutta bir değere de sahip olmaktadır. Bu bağlamda geleneksel kentlerde kutsalla ilişkili olan Axis Mundi'nin sekülerleşen modern kent mekânında ekonomik ve politik gücün temsil edildiği yerler olarak dönüştüğü açığa çıkmaktadır. Kapitalist şehirleşme sonucu kentsel merkez sınırları belli bir şehri temsil etmemekte daha çok küresel finans akışlarının ve tüketim ilişkilerinin belirlendiği yerleri işaret etmektedir. Bu nedenle kenti betimleyen yeni eksenler ve yeni kentsel odaklar statik yapılarla değil, medya ve tüketim alanlarıyla ilişkilendirilmiştir. Buraların toplumsal algısı ve kullanım biçimleri turistik ve ticari birer faaliyet alanına doğru evrilmiştir.

Seküler bağlamda Axis Mundi merkez olma özelliğini yine kentin en yoğun noktalarındaki sembolik yapılarda korumaktadır. Geleneksel kentlerde Axis Mundi'nin özdeşleştiği tapınak ve sarayların dikey mimarisinin ya da kutsal dağların yerini gelişmiş teknolojiyle üretilmiş gökdelenler, finans ve alışveriş merkezleri almıştır. Bu yerler gündelik hayat pratikleri ve toplumsal aidiyet belirleyen küresel değerlere yön vermektedirler. Bu nedenle alışveriş merkezlerinin küresel bağlamda hazırlanan sezonluk vitrinleri yerelliğe dönüşüp toplumsal değerlerimizi belirlemektedir. Hatta dini ritüellerde olduğu gibi buralar birer toplanma mekânı olarak kentin çekim alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla alışveriş merkezlerini ticari birer yapıdan çok tüketimin kutsallaştırıldığı kentsel odaklar olarak değerlendirmek mümkündür. Bunun yanında moderniteyle birlikte kentsel bazı kamusal alanların da politik ve siyasi söylemlerde birer merkez olarak üretilmeleri söz konusudur. Daha önce dini referanslarla şekillenen kentlerin meydan gibi kamusal alanlarının yerine küresel finans ve piyasa hareketlerinin veya medya akışının yönetimindeki ekonomik, politik ve siyasi alanlar almaktadır. Çoğu zaman simgesel yapılar, sembol ve imajlarla belirginleştirilmiş bu yerlerin kentsel kullanıcının içinden gelip geçtiği geçici mekanlardır. Buraların sembolik değeri yerel kullanıcılar için değil de genellikle küresel güçler tarafından belirlenmiştir. Dolayısıyla daha geçici aynı zamanda seküler kamusal alanlar yeni kent merkezleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuç olarak gerek geleneksel kentlerde gerekse moderniteyle birlikte insanlığın yerleşim konusunda bir odak arayışında olduğu açıktır. Bu arayış ister kutsal ve dini referanslarla isterse ekonomik, politik ve siyasi etkenlerle olsun daima üst düzey bir değer atfedilen kentsel mekânlar üretmiştir. Geleneksel kentlerde kutsallıkla ilişkilendirilen Axis Mundi, moderniteyle modern yaşamın şekillendirdiği kent merkezlerine, bunun odak noktası olan sembolik yapı ve mekanlara taşınmıştır. Böylelikle kentsel mekân geleneksel kutsal bağlamından sıyrılarak toplumsal bir gösteri ve tüketim nesnesi şeklinde yeniden üretilmiştir. Geçmişte tanrıya, gökyüzüne yükselen mimariyle dikkati çeken merkez

tasavvuru günümüzde yerini tüketiciler için gökyüzünü delen ticaret merkezleriyle kendisini ifade eden mekânlara bırakmıştır. Tüm bunlar Axis Mundi'nin kent morfolojisi bağlamında sürekli dönüşüm içerisinde olduğunu ve günümüzde farklı şekillerde de olsa kentlerde merkezi konumunu sürdürdüğünü göstermektedir.

Değerlendirme / Review	:	Bu makalenin ön incelemesi bir iç hakem (editör), içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelenmiştir. / <i>This article was pre-reviewed by one internal referee (editor) and its content reviewed by two external referees using a double blind review model.</i>
Etik Beyan / Ethical Declaration	:	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur. / <i>Ethical principles were followed during the preparation of this study.</i>
Etik Bildirim / Complaints	:	dergi@milevenihal.org
Benzerlik Taraması / Similarity Check	:	Ithenticate
Çıkar Çatışması / Conflict of Interest	:	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / <i>The author declares that there is no conflict of interest.</i>
Finansman / Grant Support	:	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır. / <i>No funds, grants, or other support was received.</i>
Telif Hakkı & Lisans / License	:	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / <i>The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.</i>

Kaynakça

- Bauman, Z. *Akışkan Modernite*. çev. S. O. Çavuş. İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2017.
- Brandis De Schass, L. C., Burchardus De Monte, S. *Palestine*. Lubeck: Lucas Brandis de Schass, 1475. Map. <https://www.loc.gov/item/2021668403/>, erişim: 13.03.2025.
- Carmona, M. *Paris'in Kentisel Dönüşümü, Hausmann Uygulamaları*. çev. M. A. Erginöz, İstanbul: Fayard Yayınevi, 2004.
- Cooper, J.C. "Axis Mundi." *An Illustrated Encyclopedia of Traditional Symbols*, Thames and Hudon Ltd., 1987, <https://archive.org/details/B-001-014-059/page/n17/mode/2up?q=%22axis+mundi%22>, erişim: 10.02.2025.
- Eck, L. D., "The City As A Sacred Center." *The City As A Sacred Center, Essays On Six Asian Contexts* içinde, ed. B. Smith ve H. B. Reynolds. Netherlands: E. J. BRILL., 1987.
- Eliade, M. *İmgeler ve Simgeler*. çev. M. A. Kılıçbay. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018.
- _____. *Kutsal ve Kutsal-Dışı*. çev. A. Berktaş. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Garfield, S. *Harita Üzerine*. çev. B. E. Alkan, İstanbul: Domingo, 2020.
- Gates, C. *Antik Kentler, Antik Yakındoğu, Mısır, Yunan ve Roma'da Kentisel Yaşamın Arkeolojisi*. çev. B. Cezar, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019.
- Giovanni, L. *Mappamundi*. [Anonim:1453, 1452] Map. <https://www.loc.gov/item/2021668432/>, erişim: 12.01.2025.
- Grabar, O. *İslam Sanatı ve Ötesi, İslam Sanatı Çalışmalarının İnşası III*. çev. D. Karakaya. İstanbul: Albaraka Yayınları, 2024.
- Gündüz, Ş. *Güç, İktidar ve Kutsal, tanrı-kral'dan tanrı-insan'a*. İstanbul: Hikav Yayınları, 2020.
- _____. *Mitoloji ile İnanç Arasında*. İstanbul: Hikav Yayınları, 2018.
- Howard, E. *Yarının Bahçe Kentleri*. çev. V. Atmaca, İstanbul: Daimon Yayınları, 2019. <https://auroville.org/>, Auroville, The City of Dawn, erişim: 13.03.2025.
- _____. *The Mother on Matrimandir and Religions*, erişim 13.05.2025.
- Koolhaas, R. *Delirious New York, A Retroactive Manifesto for Manhattan*. New York: The Monacelli Press, 1978.
- Lefebvre, H. *Mekanın Üretimi*, çev. I. Ergüden, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2014.
- Lynch, K. *Kent İmgesi*. çev. İ. Başaran. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- McDonald, J. A. "Influences of Egyptian Lotus Symbolism and Ritualistic Practices on Sacral Tree Worship in the Fertile Crescent from 1500 BCE to 200 CE". *Religions*, 9(9), 256. (2018). <https://doi.org/10.3390/rel9090256>.
- Mumford, L. *Tarih Boyunca Kent Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*. Çev. G. Koca, T. Tosun. İstanbul: Ayrintı Yayınları, 2007.
- Müller, W. *Die heilige Stadt, Roma quadrata, himmlisches Jerusalem und die Mythe vom Welt-nabel*. Stuttgart: W. Kohlhammer GmbH, 1961.
- Nora, P. *Hafıza Mekanları*. çev. M. E. Özcan. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2022.
- Raymond, A. J., Restoring a Sacred Center: Pilgrimage, Politics, and the Sacré-Coeur, s.102., <https://www.jstor.org/stable/41298987>, erişim: 12.02.2025.
- Seutter, M. ve Van Adrichem C. *Ierusalem, cum suburbiis, prout tempore Christi floruit, accurate notatis omnibus insignibus et praecipue iis locis*. [Augustanum: Matthaem Seutter, 1730] Map. <https://www.loc.gov/item/2010587005/>, erişim: 10.02.2025.
- Sterlin, H. *İmanın ve İktidarın Hizmetinde İslam Mimarisi*. çev. A. Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.
- Ström, T. E. "Journey to the Centre of the World: Google Maps and the Abstraction of Cybernetic Capitalism." *Cultural Geographies* 27/4 (October 2020), 561-579.

- <https://www.jstor.org/stable/10.2307/26979457>, erişim: 03.02.2025.
- Sullivan, L. E. "Axis Mundi." *Encyclopedia of Religion*, ed. L. Jones. USA: Thomson Gale: 2005.
- The Temple of Divine Providence: a commitment fulfilled, <https://polishhistory.pl/the-temple-of-divine-providence-a-commitment-fulfilled>, erişim: 15.06.2025.
- Urry, J. *Mekanları Tüketmek*. çev. R. G. Ögdül. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1999.
- Wakeman, R. *Ütopyaı Hayata Geçirmek, Yeni Şehir Hareketinin Düşünsel Tarihi*. çev. Ü. H. Yolsal, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2019.

§